

The Reflection of Socio-Economic Transformations of Zoroastrians in the Formation of Religious and Public Buildings: A Comparative Study of the Dašturan Neighborhood (Urban) and the Village of Moryabad (Rural) during the Late Qajar and Pahlavi I Periods

Fateme Karimi¹ , Seyyed Rasool Mousavi Haji² ,
Mohammad Esmaeil Esmaeili Jelodar³

Type of Article: Research

Pp: 239-266

Received: 2025/09/10; Revised: 2025/12/04; Accepted: 2025/12/14

 <https://doi.org/10.66224/PJAS.1356.919.3>

Abstract

As Iran underwent major political, social, and economic changes in the late Qajar period, the Zoroastrian community, particularly concentrated in the city of Yazd, experienced significant transformations in its social and economic conditions. These changes were gradually reflected in the architectural fabric of Zoroastrian settlements in both urban and rural contexts. Despite the wide distribution of Zoroastrian settlements in Yazd and its surrounding villages, comprehensive research addressing the impact of socio-economic transformations on their built environment remains limited. The main research question of this study is how socio-economic changes among Zoroastrians in the late Qajar period influenced their urban and rural settlements. The study assumes that the improvement of the Zoroastrians' socio-economic status created the conditions necessary for the construction and reconstruction of religious and public buildings, which had previously been severely restricted. The research employs a qualitative methodology based on the analysis of historical documents and archival sources to reconstruct the socio-economic conditions of Zoroastrians and the forces that contributed to the reduction of their limitations. This analysis is complemented by field surveys of architectural remains in two case studies: the Dašturan neighborhood as an urban Zoroastrian settlement and the village of Moryabad as a rural settlement. The findings indicate that the improvement of the Zoroastrians' socio-economic position from the Naseri period onward directly facilitated the emergence and expansion of religious and public buildings in both urban and rural areas, developments that had no precedent prior to this period. These architectural changes reflect not only economic advancement but also deliberate efforts to strengthen religious identity and internal social cohesion within Iran's Islamic society.

Keywords: Zoroastrian Architecture, Dašturan Neighborhood, Moryabad, Qajar Period, Pahlavi I Period.

1. Department of Archaeology, Faculty of Arts & Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
2. Department of Archaeology, Faculty of Arts & Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author). **Email:** r.mousavihaji@umz.ac.ir
3. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

Citations: Karimi, F., Mousavi Haji, S. R. & Esmaeili Jelodar, M. E., (2026). The Reflection of Socio-Economic Transformations of Zoroastrians in the Formation of Religious and Public Buildings: A Comparative Study of the Dašturan Neighborhood (Urban) and the Village of Moryabad (Rural) during the Late Qajar and Pahlavi I Periods. *Parseh J. Archaeol. Stud.*, 10(36): 239-266. <https://doi.org/10.66224/PJAS.1356.919.3>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-1356-en.html>

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)
Journal of Archaeology Department of
Archaeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).

Copyright © 2026 The Authors.
Published by Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
This work is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International
license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial
uses of the work are permitted, provided
the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

The political, social, and economic transformations of Iran during the late Qajar period profoundly altered the country's traditional structures. Within this broader context, the city of Yazd experienced notable economic growth due to its relative security and its strategic position along major commercial routes. These conditions contributed to Yazd's emergence as one of the most significant centers of Zoroastrian settlement in Iran, reinforced by the geographical concentration of Zoroastrians within the city. The economic prosperity of Yazd in this period was closely linked to the commercial networks established between local Zoroastrians and their coreligionists, the Parsis of India. These transregional connections played a crucial role in expanding trade activities and improving the economic standing of the Zoroastrian community. Prior to the Naseri period, however, Zoroastrians faced extensive social and economic restrictions, including limitations on cross-border trade and the exchange of certain goods. Such constraints also affected their ability to construct or even repair religious and public buildings, thereby limiting their visible presence in the urban and rural landscape. From the mid-nineteenth century onward, a combination of internal and external factors facilitated significant changes in the socio-economic conditions of Zoroastrians. The abolition of the *jizya* tax under Naser al-Din Shah, increased social and economic freedoms, and the growing involvement of Indian Parsis and emerging Zoroastrian associations collectively contributed to the gradual improvement of the community's status. As a result, Zoroastrians were able not only to strengthen their economic position and participate more actively in Yazd's international trade networks, but also to initiate the construction and reconstruction of religious and public buildings within their settlements. Despite the extensive presence of Zoroastrian neighborhoods in Yazd and its surrounding villages, limited scholarly attention has been paid to the ways in which these socio-economic transformations were reflected in the built environment of Zoroastrian settlements. Comparative analyses that address both urban and rural contexts remain scarce. This research seeks to address this gap by examining the architectural and spatial consequences of socio-economic change among Zoroastrians during the late Qajar and early Pahlavi periods.

Focusing on two contrasting case studies, the Dašturan neighborhood as the only urban Zoroastrian residential area in Yazd, and the village of Moryabad as a rural settlement, this study aims to analyze how broader social and economic transformations had materialized in the physical fabric of Zoroastrian communities. By combining historical sources with field-based architectural surveys, the research explores the relationship between socio-economic change and the formation of religious and public buildings in both urban and rural settings.

Discussion

This research adopts a combined historical and institutional approach to analyze the relationship between socio-economic transformations and the formation of religious and public buildings in Zoroastrian settlements. Data collection was carried out through an integrated methodology, including archival and documentary research alongside field-based architectural surveys. This approach allows for the reconstruction of the socio-economic conditions of Zoroastrians during the Qajar period and an examination of how institutional support influenced changes in the built environment. Historical evidence indicates that until the late Qajar period, Zoroastrians lived under difficult social conditions characterized by discrimination and legal restrictions. As *ahl al-dhimma* (protected religious minorities), they were subject to the *jizya* tax and deprived of many basic social and economic rights. They faced severe limitations in commercial activities, including restrictions on long-distance trade, import–export practices, and participation in professional mercantile networks. These constraints also limited their ability to construct or repair religious and public buildings, resulting in a largely invisible architectural presence in both urban and rural settings. From the mid-nineteenth century onward, however, the intervention of several supporting institutions led to a gradual transformation of these conditions. The abolition of the *jizya* tax by royal decree, the growing influence of the British government, and most significantly the financial and political support of Indian Parsis and emerging Zoroastrian associations contributed to the improvement of Zoroastrians' socio-economic status. Following these changes, Zoroastrians were permitted to engage openly in trade, establish commercial companies, and participate in expanding trade routes between Iran and India, particularly through the city of Yazd. These developments facilitated the emergence of a Zoroastrian mercantile class and strengthened the economic foundations of the community. The architectural consequences of these transformations are clearly observable in both case studies examined in this research. In the urban context of the Dasturan neighborhood, the improved socio-economic position of Zoroastrians and the presence of institutional support enabled the construction and reconstruction of a wide range of religious and public buildings from the Naseri period onward. These included fire temples, *darb-e-mehr* structures, communal ritual spaces, schools, hospitals, water reservoirs, and libraries. A similar but more limited pattern can be observed in the rural settlement of Moryabad.

Conclusion

In response to the research question and drawing on historical sources and field-based investigations of the buildings, the findings indicate that the formation and development of religious and public buildings in both urban and rural contexts reflect the improvement

of the social and economic conditions of Zoroastrians in the late Qajar and early Pahlavi periods. In Moryabad, efforts were largely concentrated on the construction or restoration of religious buildings such as fire temples and pilgrimage shrines, while public structures were limited to water reservoirs and two primary schools. By contrast, the Dasturan quarter, as an urban fabric, exhibited a far greater diversity and scale of public buildings, ranging from schools and high schools to a hospital, library, and water reservoir. The presence of supportive institutions and the emphasis on restoring religious buildings and constructing public structures, particularly schools in both urban and rural areas, not only indicate a reduction and moderation of the former restrictions imposed on Zoroastrians, especially regarding the restoration of religious sites and the establishment of schools, but also reflect this community's efforts to enhance its social standing and to consolidate and strengthen its religious identity and intra-group cohesion as a religious minority within an Islamic society.

Acknowledgements

The authors would like to express their sincere gratitude to Professor Dr. Shervin Farridnejad for his valuable scholarly insights and constructive feedback during the preparation of this article. The responsibility for the content of the article and any remaining errors rests solely with the authors.

Author Contribution

This research is derived from the first author's doctoral dissertation. The primary data collection, encompassing all observational and analytical components, was conducted by the first author under the direct supervision and mentorship of the second and third authors.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

بازتاب تحولات اجتماعی-اقتصادی زرتشتیان در شکل‌گیری بناهای مذهبی و عام‌المنفعه؛ مطالعه موردی: محله دستوران (شهری) و مریاباد (روستایی) در اواخر دوره قاجار و پهلوی

فاطمه کریمی^I، سید رسول موسوی حاجی^{II}، محمد اسماعیل جلودار^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۶۶ - ۲۳۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۱۹؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.66224/PJAS.1356.919.3>

چکیده

هم‌زمان با تحولات اجتماعی و اقتصادی ایران در اواخر دوره قاجار، وضعیت زرتشتیان نیز دچار دگرگونی‌های بنیادین شد. شهر یزد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کانون‌های زیست زرتشتیان، شاهد تحولات مهمی در زمینه اجتماعی و اقتصادی زرتشتیان، به‌ویژه در اواخر دوره قاجار بود. این تحولات در بافت معماری زرتشتیان در حوزه شهری و روستایی بازتاب یافته است. باوجود گستردگی سکونتگاه‌های زرتشتیان در یزد، تاکنون پژوهش جامعی در زمینه تأثیر این تحولات بر این سکونتگاه‌ها صورت نگرفته است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که، تحولات اجتماعی-اقتصادی زرتشتیان در اواخر دوره قاجار چه تأثیری در سکونتگاه‌های زرتشتیان در دو حوزه شهری و روستایی داشته است؟ این پژوهش با تکیه بر اسناد و منابع تاریخی به بازسازی شرایط اجتماعی-اقتصادی زرتشتیان و نیروهای مؤثر در رفع محدودیت‌های آنان می‌پردازد و سپس با بهره‌گیری از بررسی‌های میدانی، بازتاب این تحولات را تحلیل می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که ارتقای پایگاه اجتماعی-اقتصادی زرتشتیان در این دوره، زمینه‌ساز ساخت و بازسازی بناهای مذهبی و عام‌المنفعه در سکونتگاه‌های آنان شد؛ تحولی که پیش از عصر ناصری سابقه نداشت و بازتابی از تلاش این جامعه برای تقویت هویت دینی و انسجام درون‌گروهی خود در جامعه اسلامی بود.

کلیدواژگان: معماری زرتشتیان، محله دستوران، مریاباد، دوره قاجار، دوره پهلوی.

I. گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابل‌سر، ایران.

II. گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابل‌سر، ایران (نویسنده مسئول).

Email: rmousavihaji@umz.ac.ir

III. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: کریمی، فاطمه؛ موسوی حاجی، سید رسول؛ و اسماعیلی جلودار، محمد اسماعیل، (۱۴۰۵). بازتاب تحولات اجتماعی-اقتصادی زرتشتیان در شکل‌گیری بناهای مذهبی و عام‌المنفعه؛ مطالعه موردی: محله دستوران (شهری) و مریاباد (روستایی) در اواخر دوره قاجار و پهلوی. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱۰ (۳۶): ۲۶۶-۲۳۹. <https://doi.org/10.66224/PJAS.1356.919.3>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-1356-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۵ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در اواخر دوره قاجار، ساختارهای سنتی کشور را با تغییراتی بنیادین مواجه ساخت. شهر یزد به واسطه برخورداری از امنیت نسبی و قرارداد شدن در مسیر راه‌های تجاری، رشد اقتصادی چشمگیری را تجربه کرد. تمرکز جغرافیایی زرتشتیان در این شهر، یزد را به یکی از مهم‌ترین مراکز زرتشتی‌نشین کشور بدل ساخت. پیوندهای تجاری آنان با هم‌کیشان پارسی در هند، یکی از عوامل مهم رونق تجاری یزد و رشد اقتصادی جامعه زرتشتیان به شمار می‌رفت. پیش از دوره ناصری، زرتشتیان با محدودیت‌های گسترده اجتماعی و اقتصادی، از جمله در تجارت فرامرزی و خرید و فروش برخی کالاها، مواجه بودند؛ اما مجموعه‌ای از عوامل، زمینه‌ساز دگرگونی و رشد زرتشتیان در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی شد. حضور پارسیان هند، لغو جزیه توسط «ناصرالدین شاه» و کسب آزادی‌های اجتماعی و اقتصادی، شرایطی فراهم ساخت تا زرتشتیان، نه تنها جایگاه اجتماعی و اقتصادی خود را ارتقا دهند و در گسترش تجارت بین‌المللی یزد نقش آفرین شوند، بلکه زمینه‌ساز ایجاد بناهای عام‌المنفعه و مذهبی در این شهر گردند. با وجود گستردگی سکونتگاه‌های زرتشتیان در یزد و روستاهای پیرامون، کمتر پژوهشی به بررسی بازتاب تحولات اجتماعی و اقتصادی بر این سکونتگاه‌ها پرداخته است؛ از این رو، پژوهش حاضر در پی آن است تا با اتکاء به منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی و با تمرکز بر دو حوزه سکونت زرتشتیان، محله دستوران به عنوان تنها حوزه شهری و روستای مریاباد به عنوان حوزه روستایی، بازتاب این تحولات را در فضای کالبدی این سکونتگاه‌ها بررسی کند.

روش پژوهش: این پژوهش برای تحلیل داده‌ها از دو رهیافت تاریخی و نهادگرا بهره می‌گیرد. رهیافت تاریخی با اتکا به منابع مکتوب، زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی زرتشتیان در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی را روشن می‌سازد. در کنار آن، رهیافت نهادگرا، به‌ویژه براساس دیدگاه‌های «داگلاس نورث» (North, 1990)، چارچوبی تحلیلی فراهم می‌آورد تا بتوان تغییرات نهادی را توضیح داد. براساس این رهیافت، نهادها به مثابه «قواعد بازی» اعم از رسمی (قوانین و مقررات) و غیررسمی (باورها، سنت‌ها، هنجارهای اجتماعی) درک می‌شوند و تغییر در آن‌ها شیوه تحول جوامع را در طول زمان شکل می‌دهد. گردآوری اطلاعات به صورت تلفیقی از روش کتابخانه‌ای و بررسی میدانی انجام شده است. بخش کتابخانه‌ای شامل مطالعه و بررسی منابع اسناد و منابع مکتوب تاریخی مرتبط با موضوع پژوهش بوده است، درحالی‌که بخش میدانی شامل مشاهده مستقیم و ثبت ویژگی‌های معماری بناهای مذهبی و عام‌المنفعه بوده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های اندکی به‌طور مستقیم به معماری و بافت تاریخی زرتشتیان یزد پرداخته‌اند؛ از جمله آثار شاخص در این زمینه، مقاله «مری بویس» با عنوان: "The Zoroastrian Houses of Yazd" (Boyce, 1971) است که به بررسی معماری خانه‌های زرتشتی در یزد پرداخته و از نخستین مطالعات میدانی منسجم در این حوزه به‌شمار می‌آید. در سال‌های اخیر، مقالاتی نیز منتشر شده که ابعاد مختلف معماری زرتشتیان را تحلیل کرده‌اند؛ از جمله مقاله «فضاهای مذهبی در کالبد شهر زرتشتی؛ مطالعه موردی: یزد» (کریمی و کریمی، ۱۳۹۸) که به بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در ساختار شهری یزد پرداخته است. «میترا رئیسی» نیز پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود را با عنوان «بررسی خانه‌های زرتشتیان یزد» به نگارش درآورد (رئیسی، ۱۳۷۵). این پژوهش که با مبانی و روش‌های معماری به انجام رسیده، فاقد نگرش باستان‌شناسانه بوده است. پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی نقش مذهب در فرمیابی عناصر شهری و معماری شهر یزد در دوره قاجار، مطالعه موردی محله مسلمان‌نشین و زرتشتی‌نشین» (کریمی، ۱۳۹۵) و رساله دکتری

«ملیکا حیدری» با عنوان «تحلیل نظری و مقایسه تطبیقی آثار دینی پارسیان هند و زرتشتیان ایران با دوره ساسانی» (حیدری، ۱۳۹۵)، از دیگر پژوهش‌های انجام شده و مرتبط با موضوع تحقیق است. همچنین مقاله‌ای با عنوان: "Impact of Religious Commandments on Residential Architecture of Zoroastrians, Case Study: Daštūrān District in Yazd City" (Karimian *et al.*, 2020)، تأثیر احکام دینی بر معماری مسکونی زرتشتیان را مورد مطالعه قرار داده است. افزون بر این، مقاله‌ای با عنوان: "Zoroastrians in the Economy of Yazd During the Qajar and Pahlavi I Dynasties" به بررسی جایگاه اقتصادی زرتشتیان یزد در دو دوره قاجار و پهلوی اول پرداخته و بستر اجتماعی-اقتصادی تحول این جامعه را تبیین می‌کند (Karimi & Taghavi, 2023). همچنین «رابرت لانگر» (2008) در کتاب *Pīrān und Zeyāratgāh: Schreine und Wallfahrtsstätten der Zarathustrer im neuzeitlichen Iran* به بررسی جایگاه و کارکرد پیرانگاه‌ها و زیارتگاه‌های زرتشتی در ایران دوره معاصر پرداخته است.

تحولات اجتماعی-اقتصادی زرتشتیان در دوره قاجار

باوجود پیشینه کهن و جایگاه حکومتی آئین زرتشت در سه شاهنشاهی ایران، پس از سقوط ساسانیان و استیلای اعراب، جامعه زرتشتیان تدریجاً رو به کاهش گذاشت (بویس، ۱۳۸۱: ۹۶؛ Waghmar, 1965: 96). در سده‌های نخست اسلامی، آنان هنوز در نواحی مختلف ایران حضور داشتند و برخی خاندان‌های محلی مانند «باوندیان» و «گابارگان» به آئین خود پای بند ماندند (رضازاده‌ملک، ۱۳۸۴: ۲۰۰-۱۹۴). بنا به روایت «محمودبن عثمان»، در سده پنج هجری قمری، منطقه کازرون همچنان دارای جمعیتی عمدتاً زرتشتی بود (محمودبن عثمان، ۱۳۳۳: ۱۰) و «یعقوبی» در البلدان (۲۵۸ هـ.ق.) از وجود آتشکده‌هایی در مرز دیلم و قزوین یاد می‌کند (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۴۶). در طول قرون، فشارهای اجتماعی، مذهبی و مالی همچون جزیه، موجب مهاجرت بخشی از زرتشتیان به هند و تمرکز جمعیت آنان در یزد و کرمان شد، جایی که روستاهای ترک‌آباد و شریف‌آباد به کانون اصلی موبدان و مرجعیت دینی بدل گردید (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۰۰؛ تشکری، ۱۳۹۳: ۳۷). سیاست حکومت‌ها نسبت به این اقلیت یکسان نبود و میان تساهل و سرکوب در تغییر بود. درنهایت، با گذر زمان و تشدید فشارها، بخش بزرگی از جامعه زرتشتی در ایران به اقلیتی کوچک و محدود بدل شد که عمدتاً در یزد و کرمان به حیات خود ادامه داد (بار و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۴۳).

شرایط اجتماعی زرتشتیان تا اواخر دوره قاجار دشوار و آمیخته با تبعیض بود. اسناد و گزارش‌های این دوره نشان می‌دهد که با آن‌ها به عنوان «اهل ذمه» (اهل کتاب)، رفتار می‌شد و مجبور به پرداخت جزیه بودند (همان، ۱۴۳). زرتشتیان از حقوق اولیه محروم بودند و در حوزه اقتصادی به‌ویژه در زمینه تجارت با محدودیت‌های فراوانی روبه‌رو بودند (امینی، ۱۳۸۰: ۳۸۷۱؛ رضی، ۱۳۹۴: ۴۶۲؛ سروشیان، ۱۳۷۰: ۸؛ سایکس، ۱۳۳۶: ۱۸۵). تا حدود ۱۸۶۰ م، آن‌ها از فعالیت‌های تجاری و حرفه بازرگانی، از جمله صادرات و واردات کالا با کشورهای خارجی منع شده بودند (Fischer, 1973: 431؛ جکسن، ۱۳۶۳؛ سروشیان، ۱۳۷۰: ۲). در معاملات با تعرض و خشونت روبه‌رو می‌شدند^۳ (امینی، ۱۳۸۰: ۴۸۰). حمل و نقل در مسیرهای تجاری، به دلیل سارقین، تقریباً ناممکن بود و داخل شهرها نیز کالاهایشان مورد سرقت قرار می‌گرفت و حتی اموالشان حلال دانسته می‌شد (سروشیان، ۱۳۷۰: ۱۱۵). «براون»، علت این محدودیت‌ها را طرز فکر جامعه نسبت به کافر بودن آن‌ها بیان می‌کند (براون، ۱۳۸۱: ۳۹۱-۳۹۰).

مسئله پرداخت جزیه، مهم‌ترین مسئله‌ای بود که مبنای بسیاری از تبعیض‌ها و رفتارهای خشونت‌آمیز علیه زرتشتیان بود؛ جزیه، مالیاتی علاوه‌بر مالیات سرانه بود که بار اقتصادی سنگینی برآنان تحمیل، و برحسب دارایی زرتشتیان تعیین می‌شد (Fischer, 1973: 431؛ امینی،

۱۳۸۰: ۵۵۸-۵۵۷). بی‌تردید نقطه عطف تاریخ جامعه زرتشتیان، ورود «مانکجی لیمجی هوشنگ هاتریا»، از پارسیان هند در سال ۱۸۵۹ م. به ایران بود؛ وی با هدف بهبود شرایط زرتشتیان، اقدامات مؤثری در زمینه لغو جزیه، تأسیس مدارس، بهبود وضعیت اقتصادی و دفاع از حقوق شهروندی آنان انجام داد (Stausberg, 2012: 178). «ملکم» گزارش می‌دهد که با تلاش‌های او «تقریباً تمام محدودیت‌های پارسیان شامل: جزیه، محدودیت لباس‌ها، محدودیت سواری و محدودیت مربوط به خانه‌ها برداشته شد» (ملکم، ۱۳۹۳: ۶۳-۶۲). حضور پارسیان هند، از دو جهت برای زرتشتیان سودمند بود؛ نخست، از نظر حمایت‌های مالی و دوم، به عنوان نهادی پشتیبان که مانع از اعمال فشار نهادهای داخلی بر زرتشتیان می‌شد. گزارش‌های تاریخی تأیید می‌کند که نهادهای داخلی، به‌ویژه دولت، نگران بازتاب منفی اقدامات تبعیض‌آمیز در انتظار بین‌المللی، به‌ویژه نزد پارسیان هند بودند^۴ (امینی، ۱۳۸۰: ۴۶۹). این موضوع حکومت را به تعدیل رفتار با زرتشتیان وادار می‌ساخت^۵ (امینی، ۱۳۸۱: ۳۷۴-۳۸۲).

در این دوره، نهاد شاه، با صدور فرمان‌هایی کوشید تا وضعیت زرتشتیان را بهبود دهد. «فتحعلی‌شاه»، در سال ۱۲۳۷ ه.ق.، مالیات اضافی را که از زرتشتیان تفت گرفته شده بود، به آن‌ها بازگرداند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۰۳). «ناصرالدین‌شاه»، فرمان لغو جزیه را صادر کرد؛ اما با وجود این اقدام، تغییرات عمیقی در وضعیت واقعی آن‌ها رخ نداد (Faridnejad, 2021). «مظفرالدین‌شاه» نیز، در سال ۱۸۹۸ م. (۱۳۱۶ ه.ق.) با صدور فرمانی سعی داشت، تا وضع آن‌ها را بهتر سازد. طی فرمانی به دینیار، کلانتر پارسیان، تمام محدودیت‌های باقی‌مانده در مورد زرتشتیان را ملغی کرد و همچنین اعلام داشت که به کاربردن حبسه و فریب برای مسلمان کردن زرتشتیان غیرقانونی است (جکسن، ۱۳۶۳: ۴۲۵؛ ملک، ۱۳۹۳: ۶۳-۶۲). تحول اساسی در دوره «رضا شاه پهلوی»، رخ داد. او از آغاز وزارت جنگ تا سلطنت، حمایت علنی و عملی خود را از زرتشتیان نشان داد، تا بدان‌جا که زرتشتیان، رضا شاه پهلوی را «سوشیانت» خود می‌دانستند (اوشیدری، ۲۵۳۵: ۳۴۷). وی با رفع ظلم و محرومیت از آن‌ها، حمایت از حق سواری زرتشتیان، پذیرش زرتشتیان به مدارس نظام، حقوق مساوی با مسلمانان، به خدمت‌گرفتن آن‌ها در ارتش و ادارات دولتی، آن‌ها را مورد توجه خاص خویش قرار داد (اوشیدری، ۲۵۳۵: ۴۹-۵۰، ۲۵۱، ۱۳۶ و ۱۳۲).

دولت انگلستان نیز افزون بر نقش خود در لغو جزیه، به طرق مختلف از زرتشتیان ایران حمایت می‌کرد. به گفته براون: «زرتشتیان انگلیسی‌ها را حامی طبیعی خود می‌دانستند و عقیده داشتند که نام انگلستان سپر حمایت‌کننده‌ای برایشان فراهم می‌کرده است» (براون، ۱۳۸۱: ۳۹۹). دولت انگلستان، در شکل‌گیری انجمن‌های زرتشتی نیز نقش بارزی داشت. نمایندگان اعزامی از هند به ایران، تابعیت بریتانیایی داشتند و از حمایت کامل آن کشور بهره‌مند می‌شدند (سعیدی، ۱۴۰۰: ۱۵۶). اسناد تاریخی نشان می‌دهد که زرتشتیان در مواقع بحرانی به دولت انگلیس، رجوع می‌کردند. گزارش‌های رسمی بریتانیا، نشان‌دهنده آگاهی کامل و حمایت رسمی و آشکار آن‌ها از وضعیت اجتماعی زرتشتیان ایران است^۶. در برخی گزارش‌ها، به صراحت بیان شده که سفارت انگلستان، در جهت آسایش زرتشتیان اقدام می‌کرده است (رضازاده‌ملک، ۱۳۷۷: ۹۴).

حمایت نهادهای مختلف، از جمله نهاد شاه، دولت انگلستان و پارسیان هند، زمینه‌ساز تغییرات مهمی در شرایط اجتماعی و اقتصادی زرتشتیان شد و بیش از همه در زمینه آموزشی و اقتصادی نمود پیدا کرد. ایجاد مدارس توسط پارسیان هند، فرصت رشد طبقه‌ای از بازرگانان ثروتمند و پر قدرت را به وجود آورد (بویس، ۱۳۹۷: ۳۶؛ میراحمدی، ۱۳۹۵: ۷۰۴-۷۰۷). زرتشتیان که از بیم مخاطرات و اقدامات خصومت‌آمیز، کارهای تجاری خود را پنهان می‌داشتند، بنابر فرمان آزادی و لغو جزیه، اجازه یافتند به تجارت و حرفه‌های مختلف شاغل شوند؛ شرکت‌های تجاری تأسیس کنند و کاروانسراهایی در شهرهایی چون: تهران، اصفهان و شیراز دایر کنند (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۱).

سرمایه‌داران زرتشتی، به‌ویژه در کرمان و یزد املاک بزرگی را از فئودال‌ها یا خان‌ها خریدند و نقش بورژوا-ملاک را ایفا کردند (امینی، ۱۳۸۰: ۵۰۰). طبق گزارش مالکوم: «پارسیان علیرغم محدودیت‌ها [در اواخر این دوره]، ثروتمند و متمول شدند» (مالکوم، ۱۳۹۳: ۶۲).

حضور مؤثر زرتشتیان در تجارت خارجی، به‌ویژه با هند و ارتباط با پارسیان متمول که در این زمان به یکی از موفق‌ترین و ثروتمندترین اقشار هند تبدیل شده بودند (شهمردان، ۱۳۶۳: ۱۸-۴۰)، همراه با رونق صنایع خانگی و کارگاه‌های صنعتی و صدور تولیدات آن به دیگر نواحی، در کنار امنیت نسبی، دوری از آشوب‌های سیاسی و اجتماعی و موقعیت یزد در مسیر راه‌های تجاری (تشکری، ۱۳۷۸: ۱۷۱) همگی زمینه‌ساز شکوفایی اقتصادی این شهر شد. شهر یزد و ساکنان زرتشتی آن به سرعت مسیرهای تجاری بین ایران و هند را گسترش دادند (میراحمدی، ۱۳۹۵: ۷۰۴-۷۰۷؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲۹۵). بنا به گزارش یک سیاح آلمانی در سال ۱۲۸۵ هـ.ق، یزد با جمعیتی حدود ۳۵ هزار نفر، دارای روابط تجاری گسترده با هند، ده‌ها مغازه اجناس خارجی، و صدها کارگاه ابریشم‌بافی بوده است (جمال‌زاده، ۱۳۳۵: ۷۹؛ تشکری، ۱۳۷۸: ۱۷۴-۱۷۳). این عوامل، زمینه‌ساز پیدایش طبقه‌ای از تجار در یزد گردید. کنسول انگلیس در سال ۱۸۹۳ م، سرمایه‌تجار زرتشتی یزد را حدود دو میلیون تومان برآورد کرده که باوجود مقیاس محدود، گویای رشد قابل توجه اقتصادی این جامعه در آن دوره است (تشکری، ۱۳۷۸: ۱۸۷). در پی چنین تحولات اقتصادی و اجتماعی در دوران قاجار و پهلوی اول، فضاهای معماری مرتبط با فعالیت تجاری زرتشتیان در مرکز شهر یزد افزایش یافت (Karimi & Taghavi, 2024: 1-16). سکونتگاه‌های زرتشتیان در یزد نیز دچار تغییر و تحولاتی گردید که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد.

معرفی محله دستوران و روستای مریاباد

در متون تاریخی به زمان بنیان و شکل‌گیری محله دستوران یزد و قدمت آن اشاره‌ای نشده است (تصویر ۱). در بعضی منابع قرون اولیه اسلامی صرفاً به وجود مکان‌هایی چون قلعه مجوس در یزد اشاره شده است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۹۷؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۳۶). در تاریخ یزد که در قرن نهم هجری قمری (۸۴۵ هـ.ق.) به نگارش درآمده و در تاریخ جدید یزد از این محله به نام «محله مجوسیان» یاد شده است (جعفری، ۱۳۴۳: ۱۵۱؛ کاتب، ۱۳۴۵: ۲۲۰).

«مریاباد» یا «مریم‌آباد» یا «مریوا» (به گویش یزدی)، حوزه روستایی زرتشتی‌نشین، در شمال شرقی شهرستان یزد واقع شده است (تصویر ۲). این محله تا چندین سال پیش، روستایی در حومه شهر بود که با گسترش شهر یزد، در محدوده شهری قرار گرفته و به یکی از محلات آن تبدیل شده است (مالی، ۱۳۹۲: ۲۶). قدیمی‌ترین منبع شناخته شده که به «مریاباد» اشاره می‌کند، جامع الخیرات^۲ است که در قرن هشتم هجری قمری تألیف شده است و در آن نام مریاباد و قنات آن آمده است (دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۵۴: ۶۰، ۶۴، ۱۰۲، ۱۷۴). «جعفری» در تاریخ یزد (تألیف قرن نهم هجری قمری) در ذکر باغستان‌های مریاباد و یعقوبی و سلغراباد می‌نویسد که این سه باغستان، تا نزدیک دروازه شهر، یعنی دروازه مالمیر متصل بوده است (جعفری، ۱۳۴۳: ۱۴۸). در جامع‌الخیرات و تاریخ یزد تألیف جعفری و تاریخ جدید یزد تألیف کاتب (قرن نهم هجری قمری)، به صورت «مریآباد» (به شکل تلفظ رایج که تاکنون باقی است) ثبت شده است. مریاباد را «مریم ثرکان خاتون» در سال ۶۱۰ هـ.ق. با ایجاد قناتی که از مهریز (مهریجراد) حفر نمود، بنیاد نهاد (کاتب، ۱۳۱۷: ۱۷۳). مریاباد در طول زمان صدمات متوالی دید؛ از جمله سیل سال ۶۷۳ هـ.ق. که از پنجم اردیبهشت جاری شد و پنج‌روز ادامه یافت و قسمت‌هایی از آن محله را ویران کرد (مستوفی بافقی، ۱۳۴۰: ۷۰۹-۷۱۰).

تصویر ۱: سمت راست: عکس هوایی از بخشی از بافت تاریخی محله دستوران، یزد، ۱۳۳۵ ه.ش.، مأخوذ از مجموعه عکس‌های هوایی بریتانیا؛ سمت چپ: بافت معماری تاریخی محله دستوران (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 1: Right: Aerial view of part of the historical fabric of the Dasturan neighborhood, Yazd, 1956 (1335 SH), from the British aerial photography collection. Left: Historical architectural fabric of the Dasturan neighborhood (Authors, 2024).

تصویر ۲: سمت راست: عکس هوایی از بخشی از بافت تاریخی روستای مریاباد، یزد، ۱۳۳۵ ه.ش. / ۱۹۵۶ م.، مأخوذ از مجموعه عکس‌های هوایی بریتانیا؛ سمت چپ: بافت معماری تاریخی مریاباد (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 2: Right: Aerial view of part of the historical fabric of the village of Moryabad, Yazd, 1956 (1335 SH), from the British aerial photography collection. Left: Historical architectural fabric of Moryabad (Authors, 2024).

معرفی و توصیف بناهای مذهبی و عام‌المنفعه محله دستوران و مریاباد

محله دستوران: بناهای عام‌المنفعه و مذهبی محله دستوران حاصل بازسازی‌ها و ساخت‌وسازهایی است که پس از دوره ناصری صورت گرفته‌اند؛ اگرچه برخی از این مکان‌ها پیشینه‌ای کهن‌تر دارند، اما آن‌چه امروزه به عنوان نمای کالبدی آن‌ها دیده می‌شود، به ساخت یا مرمت اواخر دوره قاجار بازمی‌گردد. جدول ۱، نام و تاریخ تقریبی شکل‌گیری یا بازسازی این بناها را به صورت خلاصه ارائه می‌دهد.

آتشکده: از بناهای مذهبی مهم در محله دستوران، بنای تاریخی آتشکده است که مهم‌ترین آتش زرتشتیان، یعنی آتش ورهرام، در آن نگهداری می‌شود. قبل از فرمان ناصرالدین‌شاه مبنی بر لغو جزیه و عدم هر نوع آزار و اذیت نسبت به زرتشتیان، از جمله محدودیت‌هایی که شامل حال اهل ذمه می‌شد، آن بود که حق نداشتند برای خود کنیسه یا عبادتگاه بسازند (رضی، ۱۳۹۴: ۴۲).

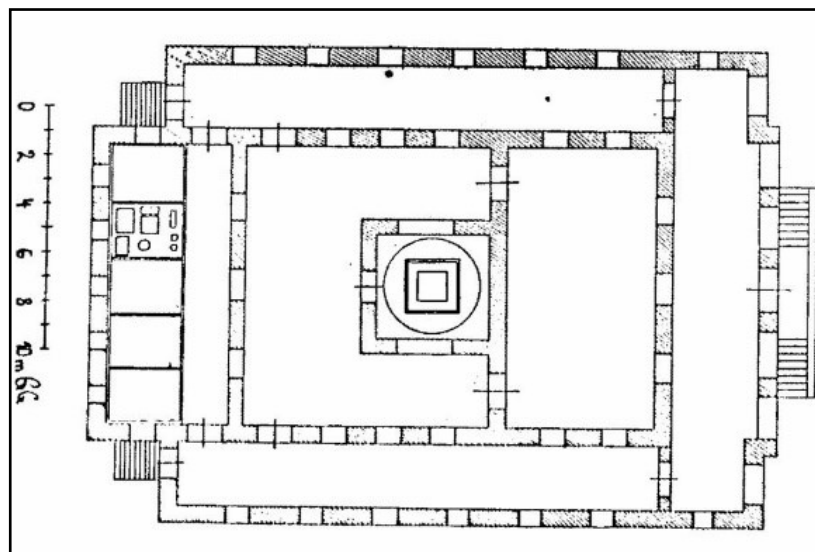
جدول ۱: بناهای مذهبی محله دستوران (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Table 1: Religious buildings in the Dasturan neighborhood (Authors, 2024).

آتشکده قدیم	آتشکده جدید	درب مهر نوش	درب مهر کهن	گنبدخانه	پیرانگاه‌ها	دخمه گلستان	دخمه مانکجی
کتیبه سگی: ۱۶۰ هـ.ش.	کتیبه سگی: ۱۳۱۳ هـ.ش.	بازسازی بنا، کتیبه: ۱۲۸۳ هـ.ش.	نو کتیبه: (۱) مظفرالدین شاه ۱۲۵۸ هـ.ش.	کتیبه: ۱۳۳۳ هـ.ش.	کتیبه پیرماستر: ۱۴۹۶ هـ.ش.	منابع تاریخی: ناصری (جکسن، ۱۳۵۳: ۴۴۵)	منابع تاریخی: ناصری (جکسن، ۱۳۵۳: ۴۴۵)

از این رو، آتش مقدس به ناچار در خانه «دستور» محله (گنبدخانه فعلی) نگه‌داری می‌شد. «جکسن» و «براون» در دوره قاجار از این آتشکده دیدن کرده و در توصیف آن‌ها نوشته‌اند که، آتشکده بنایی ساده بوده که از صورت ظاهر و در ورودی آن به هیچ وجه تشخیص داده نمی‌شده است؛ چراکه اسلام اجازه این کار را نمی‌داده که پرستشگاه‌ها یا دیرها سر برافرازند (جکسن، ۱۳۶۳: ۲۱۱ و ۲۱۲). براون می‌نویسد: این آتشکده نسبتاً جدید بود و توسط یکی از اقوام اردشیرمهربان ساخته شده بود. قسمتی از آن به مدرسه‌ای اختصاص داشت که جوانانی که قصد داشتند به جامعه روحانیت درآیند، در آن تحصیل می‌کردند (براون، ۱۳۸۱: ۳۹۳). فضای آتشکده، فضایی شبیه به فضای چهارپسکمی است که با گنبدی نسبتاً بزرگ مسقف شده است. صفت اصلی که اتاق آتش در آن قرار دارد در ضلع شمالی است.

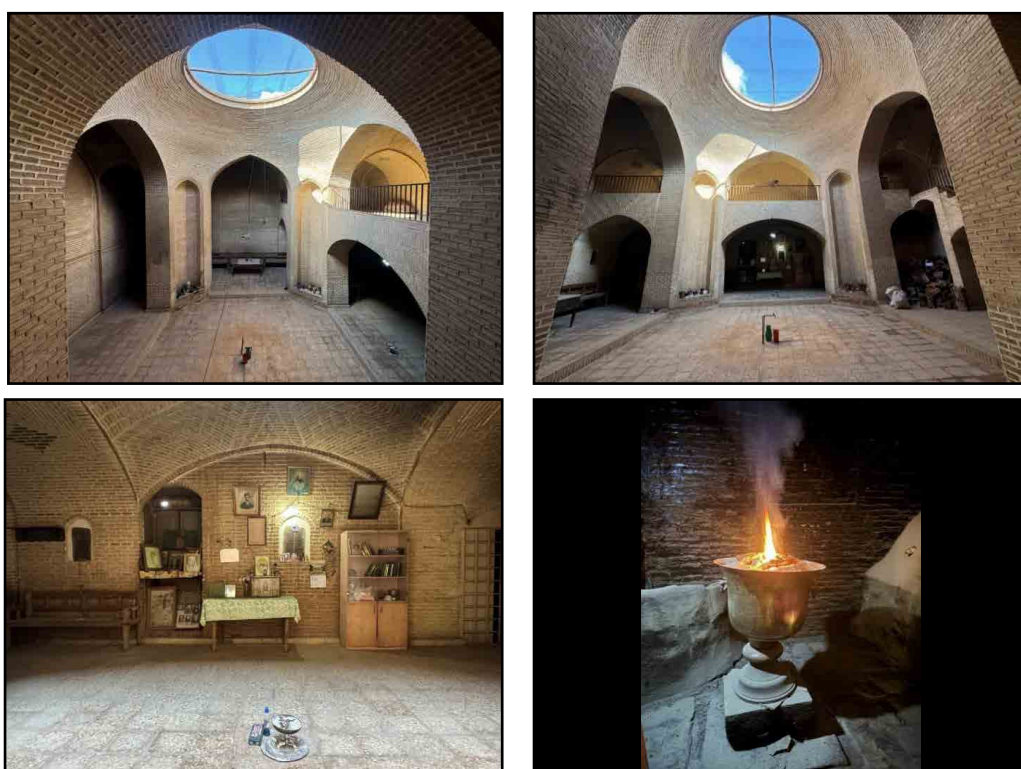
علاوه بر این آتشکده که در مجموعه گنبدخانه^۸ قرار دارد، آتشکده دیگری^۹ در دوره پهلوی اول ساخته شد. در نتیجه تلاش‌های پارسیان هند، به ویژه مانکجی، زرتشتیان ایران که در آن زمان از حقوق اجتماعی و مدنی برخوردار شدند، توانستند آتشکده‌ای جدید برپا کنند (رضی، ۱۳۹۴: ۸۹؛ افشار، ۱۳۵۴: ۸۳۰). سنگ بنای ساختمان کنونی آتش وره‌رام یزد در آبان‌ماه ۱۳۰۳ یزدگردی برابر با ۱۳۱۳ هـ.ش. توسط انجمن زرتشتیان اکابر پارسیان هندوستان نهاده شد و در فروردین ۱۳۲۱ هـ.ش. آتش دیرسال و دیرپای فرن‌بغ در آتشکده نو بنیاد، تخت‌نشین شد (تصویر ۳).

تصویر ۳: پلان آتشکده جدید یزد (افشار، ۱۳۵۴: ۸۳۳).

Fig. 3: Plan of the New Fire Temple, Yazd (Afshar, 1975: 833).

درب مهرنوش: درب مهرنوش، یکی از سه درب مهر موجود در محله دستوران یزد است. براساس کتیبه یکی از سنگ بناهای آن، قدمت نخستین بنای این درب مهر، به حدود ۶۰۰ سال قبل از سال ۱۳۲۳ ه.ق. بازمی‌گردد. طبق همین کتیبه، بنای اولیه که تا دوره قاجار پابرجا بوده، به طور کامل تخریب شده و بنای کنونی در اواخر دوره قاجار به دست خسرو شاه جهان، از برادران جهانیان، بازسازی شده است. در این درمهر سه کتیبه دیگر نیز موجود است که یکی از آن‌ها متعلق به تاریخ ۱۱۰۳ ه.ق. است. نقشه کلی بنا به صورت چلیپایی با حیاط کوچک مرکزی و چهار رواق در چهار جهت آن است. آشپزخانه، دو اتاق، هشتی ورودی، یک راهرو و انباری از بخش‌های مختلف بنا است. رواق ضلع شمالی دو طبقه است. اتاق آتش در گوشه رواق شمالی قرار دارد و در وسط آن یک آتشدان بر روی چهار پایه سنگی قرار گرفته است. مصالح به کار رفته در این بنا، آجر، خشت، گل و گچ و پوشش سقف‌ها گهواره‌ای است (تصاویر ۴ و ۵).

تصویر ۴. نمایی از درب مهرنوش، (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 4. View of Darb-e Mehr-e Nush (Authors, 2024).

تصویر ۵. سنگ بناهای مختلف درب مهرنوش (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 5. Various foundation stones of Darb-e Mehr-e Nush (Authors, 2024).

در مهر کهن: این در مهر درمیان زرتشتیان به «در مهر رچینه» به معنی «پله دار» معروف است. آتش آن در سال ۹۷۴ یزدگردی، تخت نشین شده است (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۴۶). پلان کلی این بنا شکل منظمی ندارد. اتاق آتش، در گوشه شمال شرقی بنا واقع شده است. یک آشپزخانه، دو اتاق طویل با چند اجاق، تنور و سکو و یک حیاط کوچک از بخش‌های بنا است. مصالح به کار رفته در این آتشکده، خشت، گل، آجر، گچ و پوشش، کف موزاییک و سیمان است (حیدری و مهرآفرین، ۱۳۹۴: ۷۸-۸۰). بنا دارای دو کتیبه است؛ یکی از کتیبه‌ها براساس سبک نگارش احتمالاً مربوط به دوره «مظفرالدین شاه» است و کتیبه دیگر تاریخ ۱۲۵۰ یزدگردی برابر ۱۲۵۸ ه.ش. را دارد (Langer, 2008: 530).

گهنبارخانه: گهنبارخانه، ازجمله بناهای مذهبی است که در دوره ناصری و بعد از ورود مانکجی بازسازی شد (تصویر ۶). مجموعه گهنبارخانه در خیابان آتشکده، کوی رستم، خیابان خلفخانعلی قرار دارد و شامل: آتشکده، یزشنگاه، یک فضای شش‌پسکمی، خانه دستور، اتاق خاکسترها و چند فضا برای تهیه خوراک در مراسم‌های مذهبی، دو در و دو هشتی ورودی و دو سالن برای انجام مراسمات است. در سال ۱۲۲۵ یزدگردی، «ست نوشیروانجی کوهیارجی»، از پارس‌یان مقیم سورت با هزینه خویش ساختمان آبرومندی برای آتش بهرام درست کرد و نیز باغی معروف به «باغ چنار» در یزد وقف آن نمود که درآمد آن به هزینه سوخت و روغن آن برسد. تعمیر و ساختمان آن به وسیله «مانکجی هاتریا» در سال ۱۲۲۵ یزدگردی انجام شد (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۱۹).

تصویر ۶: گهنبارخانه (نگارنگان، ۱۴۰۳).

Fig. 6: Gahambar House (Authors, 2024).

پیرانگاه‌ها: یکی از عناصر معماری مذهبی در محله دستوران، پیرانگاه‌ها هستند. پیرانگاه‌ها درواقع زیارتگاه‌های کوچک تاچه‌مانندی‌اند که به اشکال مختلف در دیوار کوچه‌ها ایجاد می‌شدند و معمولاً در آن آتش یا شمع روشن می‌کنند. معمولاً یک سکو نیز در پایین این تاچه‌ها ساخته می‌شد (تصویر ۷). درون این تاچه‌ها را کاسه‌های کباره‌ای قرار می‌دادند و داخل آن را روغن ریخته و روشن نگه می‌داشتند. این تاچه‌های چراغ (پیرونها) معمولاً بی‌نام‌اند یا نام‌هایی دارند که تنها برای خانواده‌هایی که از آن‌ها نگه‌داری می‌کنند، شناخته شده است. نام‌گذاری در اینجا برپایه اعضای خانواده‌ای انجام می‌شود که به‌طور ویژه در نگه‌داری از چنین تاچه‌های چراغ کوشا بوده یا شهرت یافته‌اند (Langer, 2008: 521). زرتشتیان آتش را دوردارنده اهریمن و شیاطین می‌دانند و با افروختن آتش در کوی و برزن پلیدی‌ها را از محله و شهر خود دور نگه می‌داشتند. نذورات نیز از طریق تأمین روغن این چراغ‌ها ادا می‌شدند. گاهی هم آن‌ها را یادبودی از شهدای زرتشتی دانسته‌اند که در برابر تجاوز بیگانگان ایستاده‌اند (خورشیدیان، ۱۳۸۷: ۱۲۳). سه پیر در این محله وجود دارد؛ «پیر الیاس»، «پیر وهمن امشاسپند» و «پیر ماسترخدابخش» (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۷۱).

برخی از پژوهشگران شکل‌گیری پیران و دیگر زیارتگاه‌های زرتشتی را متأثر از هم‌زیستی زرتشتیان با مسلمانان و تأثیرات متقابل این دو گروه در جهان‌بینی و آئین‌های مذهبی می‌دانند (Langer, 2008: 30). در مرکز تعریف زرتشتی از «پیران»، مکانی است که در آن تجربه‌های روحانی یا رخداد‌های شگفت‌انگیز مانند: ربوده‌شدن روحانی (هم‌سنگ غیبت در باور شیعی)، ظهور، معجزه یا رؤیایی معنادار روی داده است؛ این معنا در تفاسیر باطنی و پسامردن نیز تداوم یافته است؛ به باور برخی موبدان، تقدس و تأثیر مکان‌های «پیران» از آن‌روست که در این نقاط پرتوهای زمین یا انرژی‌های زمینی اثر ویژه و مثبتی بر انسان‌ها دارند؛ از همین‌رو، این مکان‌ها که در آن‌ها رویدادهایی خارق‌العاده رخ داده، به عنوان جایگاه نیایش و زیارت برگزیده شده‌اند؛ با این حال، در سنت زرتشتی «پیران» صرفاً به مکان محدود نمی‌شود، بلکه با اشخاص یا موجودات مقدس نیز پیوند دارد؛ از جمله: ایزدان و امشاسپندان، ارواح نیک و فرّوهرها، فرشتگان و شخصیت‌های جاودان، اسطوره‌ای یا نجات‌بخش چون خضر، بهرام، فریدون و دیگر مقدسان که همگی در زمره موجودات مقدس جای می‌گیرند (Langer, 2000: 47). به‌طور کلی این اشخاص یا موجودات را می‌توان در زمره موجودات مرزی قرار داد؛ یعنی موجوداتی که در مرز میان دنیای انسانی و الهی قرار دارند (همان). معماری این زیارتگاه‌ها از عناصر معماری سنتی خانه‌های شهری تأثیر پذیرفته است. در برخی موارد عناصر معماری خانه‌های مسکونی در ساخت پیرانگاه‌ها به کار رفته است؛ برای نمونه، ایوانی که در معماری زرتشتی «پسکم» نامیده می‌شود و در موارد دیگر خود زیارتگاه‌ها از بخش‌هایی از خانه‌های قدیمی شکل گرفته‌اند که در گذر زمان از فضای سکونت به مکان زیارتی تبدیل شده‌اند (Langer, 2008: 41). ویژگی مشترک فضاهای نیایشی در زیارتگاه‌های زرتشتی به‌استثنای «پیرهای بزرگ» اطراف یزد این است که معمولاً سطحی نسبتاً کوچک و اغلب مربع‌شکل و با ابعاد محدود دارند (Langer, 2008: 117).

تصویر ۷: چند نمونه از پیرانگاه‌های محله دستوران (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 7.: Selected examples of pilgrimage sites (Pirangah) in the Dasturan neighborhood (Authors, 2024).

دخمه: از دیگر بناهای زرتشتیان که در اواخر دوره قاجار ساخته شد، «دخمه» بود. بنایی که پس از قرن‌ها ممنوعیت و محدودیت در ساخت آن با ورود مانکجی به یزد، بار دیگر احداث شد. بر پایه اسناد موجود، یکی از مشکلات اصلی زرتشتیان یزد، ممنوعیت ساخت و مرمت دخمه بوده است؛ مسئله‌ای که «ریشه در باورهای رایج جامعه اسلامی آن زمان نسبت به نابرابری اهل ذمه و مسلمانان داشت» (تشکری، ۱۳۹۳: ۴۶). مانکجی در گزارش خود به انجمن زرتشتیان یزد، از ویرانی دخمه‌های یزد و شریف‌آباد خبر داد و بر مرمت آن‌ها تأکید نمود. پارسیان با ارسال مبالغ هنگفتی تحت عنوان «وجه امدادی» درصدد احداث دو دخمه برآمدند. بنابر صورت جلسه‌های پنچایت،

ساخت دخمه یزد -واقع در کوه نریمان- با حضور مانکجی و جماعت گسترده‌ای از زرتشتیان آغاز شد (جکسن، ۱۳۵۳: ۴۴۵).

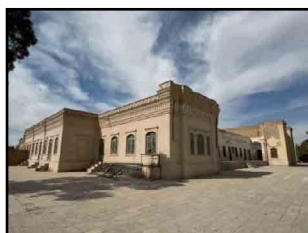
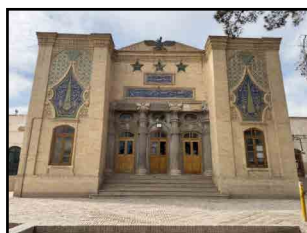
بناهای عام‌المنفعه محله دستوران (جدول ۲)

جدول ۲: بناهای عام‌المنفعه محله دستوران (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 2: Public buildings in the Dasturan neighborhood (Authors, 2025).

کتابخانه هورشت	آب انبار رستم گپو	بیمارستان گودرز	بیمارستان بهمن	دبستان ایزدپیمان	دبستان دیناری	دبستان ایران‌دخت	دبستان کیخسروی	دبستان خسروی	مجموعه مارکار
منابع: پهلوی	کتیبه: ۱۲۷۵ ه.ش.	کتیبه: ۱۲۶۸ ه.ش.	کتیبه: ۱۳۱۲ ه.ش.	کتیبه: ۱۲۸۳ ه.ش.	کتیبه: ۱۲۸۵ ه.ش.	کتیبه: ۱۲۹۸ ه.ش.	کتیبه: ۱۲۶۸ ه.ش.	کتیبه: ۱۲۷۵ ه.ش.	کتیبه: ۱۳۰۴ ه.ش.

دبستان و پرورشگاه شبانه‌روزی پسرانه پشوتن جی مارکار: پرورشگاه پسرانه «پشوتن مارکار» در شهر یزد به‌دستور «انجمن زرتشتیان ایران-بمبئی»، توسط «جمشیدپتل» در سال ۱۳۰۱ ه.ش. در منزلی که «ارباب رستم شاه‌جهان» به رایگان در اختیار آن‌ها قرار داده بود با ۲۱ نفر یتیم‌گشایش یافت. در این زمان، امر مفید و بنیادی سرپرستی و تعلیم و تربیت فرزندان بی‌کس و یتیم زرتشتی به پشوتن جی مارکار پیشنهاد شد و او پذیرفت که این مهم را انجام دهد (سعیدی، ۱۴۰۰: ۱۰۶). پس از سال ۱۳۰۴ ه.ش. مؤسسه مارکار به‌تدریج پا گرفت و مدرسه‌های پسرانه و دخترانه مارکار دایر گردید. تمام زمین‌ها، مدرسه‌ها، برج ساعت و دیگر دارایی‌های مارکار در ایران، با نظارت و بودجه‌اهدایی او به انجمن زرتشتیان ایران-بمبئی اداره می‌شد و «میرزا سروش لهراسب»، سرپرستی این مدارس و مؤسسات را تا مدت‌ها به‌عهده داشت. «پشوتن جی دوسابایی مارکار» از اعضای «انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی» و متولد بمبئی بود. در سال ۱۳۱۲ پرورشگاه مارکار را در یزد تأسیس کرد (تصویر ۸). طبق سندی مدارس دیگری با سرمایه او تأسیس و راه‌اندازی شد. این مدارس عبارتند از: پرورشگاه شبانه‌روزی پسرانه پشوتن جی مارکار، دبستان پسرانه مارکار، دبستان دوشیزگان مارکار (تصویر ۹)، دبستان دوشیزگان خرمشاه، دبستان دوشیزگان کوچه بیوک، دبستان دوشیزگان قاسم‌آباد، دبستان پسرانه نصرت‌آباد، دبستان پسرانه علی‌آباد، دبستان پسرانه زمین‌آباد، دبستان پسرانه چم، دبستان پسرانه شیرین باباخواندان تفت، دبستان دوشیزگان مرواریدی باباخواندان تفت، دبستان دوشیزگان خیرآباد و دبستان دوشیزگان الله‌آباد (اله‌آباد)^{۱۰} (امینی، ۱۳۸۰: ۲۶۶ و ۲۶۸).

تصویر ۸. نمای قدیمی از دبستان و پرورشگاه شبانه‌روزی پسرانه پشوتن جی مارکار (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 8. Historical view of Peshotan G. Markar Boys' Boarding School and Orphanage (Authors, 2024).

تصویر ۹: دبستان / دبیرستان امروزی دخترانه مارکار (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 9: Current view of Markar Girls' Primary/Secondary School (Authors, 2024).

دبستان خسروی: دبستان خسروی در سال ۱۲۷۵ ه.ش. / ۱۳۱۴ ه.ق.، به همت «ارباب خسرو شاه جهان» در برزن پشت خانعلی تأسیس گردید. مؤسس خود زرتشتی بود، ولی برای پذیرش شاگردان در دبستان، بین زرتشتی و مسلمان تبعیضی قائل نمی‌گردید و از این‌رو از بدو تأسیس از هر صنف و مذهب در این آموزشگاه مشغول تحصیل بودند. مرحوم شاه جهان یک باب دبستان دخترانه هم تأسیس کرد، ولی چندی پس از فوت، ضمیمه دبستان دخترانه مارکار گردید (تصاویر ۱۱ و ۱۰).

تصویر ۱۰. دبستان خسروی یزد (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 10. Khosravi Primary School, Yazd (Authors, 2024).

تصویر ۱۱. سنگ بنای دبستان خسروی یزد (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 11. Foundation stone of Khosravi Primary School, Yazd (Authors, 2024).

دبستان کیخسروی: دبستان کیخسروی به سال ۱۲۶۸ ه.ش. ایجاد و بعد از آن تبدیل به دبیرستان کیخسروی شد (تصویر ۱۲). این دبستان به وسیله «کیخسرومهربان رستم» که از بازرگانان خیرخواه و دانش پرور زرتشتی بود، تأسیس گردید و در آغاز بر طبق معمول زمان با ترتیبات منظمی به صورت مکتب خانه اداره و در کنار تعلیمات عمومی، زبان های انگلیسی و عربی نیز به محصلین آموخته می شد؛ چنان چه اغلب بزرگان و بازرگانان زرتشتی یزد سواد و معلومات خود را مدیون این مؤسسه بودند. کیخسرومهربان در زمان حیات قسمتی از ثروت خود را برای نگاهداری و برپا داشتن این مؤسسه فرهنگی به انجمن اکابر صاحبان پارسیان هند واگذار نمود تا از سود آن احتیاجات این آموزشگاه را رفع و بر طبق مقتضیات هر دوره آن را اداره نمایند. این آموزشگاه تا سال ۱۲۹۳ ه.ش. به صورت مکتب خانه و به همان اصول قدیمی اداره می شد؛ ولی پس از آن تغییراتی به خود دیده و تاکنون نیز به صورت یکی از مدارس معتبر مورد استفاده دانش آموزان است؛ نیز گفتنی است که این دبیرستان چند دبستان را زیرپوشش خود داشته است که اهم آن ها به شرح جدول ۳ است.

جدول ۳: آموزشگاه های زیرمجموعه دبستان کیخسروی (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Table 3. Educational institutions affiliated with Keykhosravi Primary School (Authors, 2024).

نام دبستان	پسرانه خیرآباد	پسرانه اهرستان	رحمت آباد	پسرانه مبارکه	مرزعه کلانتر	نرسی آباد
تأسیس	۱۲۸۶ ه.ش.	۱۲۸۵ ه.ش.	۱۲۸۶ ه.ش.	۱۲۹۳ ه.ش.	۱۲۹۱ ه.ش.	۱۲۸۶ ه.ش.
تعداد کلاس	۴	۴	۳	۳	۳	۳

تصویر ۱۲. دبستان/دبیرستان امروزی کیخسروی (نگارندگان ۱۴۰۳)
Fig. 12. Rostam-Giv Water Reservoir (Authors, 2024).

دبیرستان دولتی ایراندخت: این دبیرستان در سال ۱۲۹۸ ه.ش. توسط زرتشتیان تأسیس شد. ابتدا دارای شش کلاس ابتدایی و سه کلاس متوسطه بود.

دبستان دینیاری: این دبستان در سال ۱۲۸۵ ه.ش. / ۱۳۲۴ ه.ق.، به نام «آموزشگاه کنکاش مؤبدان» تأسیس شد که در ابتدا اختصاص به فرزندان مؤبدان داشت و برنامه آن هم تا سال ۱۲۹۴ ه.ش. فقط تدریس تعلیمات دینی زرتشتیان بوده است (تشکری، ۱۳۷۸: ۲۱۵).

بیمارستان بهمن: ساخت زایشگاه بهمن به دست «مهابای مهتا»، از پارسیان هند، در سال ۱۳۱۳ ه.ش. آغاز و در سال ۱۳۱۵ به بهره‌برداری رسید. برای راحتی بیمارانی که در دهات بودند «ارباب بهرام دینیار» و چند تن دیگر، آمبولانسی خریده و به زایشگاه اهدا کردند. این زایشگاه در سال ۱۳۳۳ ه.ش. تعطیل شد و وسایلش را به زایشگاه شیر و خورشید سپردند (امینی، ۱۳۸۰: ۶۱۹).

بیمارستان و درمانگاه گودرز مهر: اولین بیمارستان در یزد بوده است که در سال ۱۲۶۸ ه.ش. به همت «گودرز مهر» در خیابان سلمان فارسی برپا گردیده است (امینی، ۱۳۸۰: ۶۱۹) که امروزه نیز به کار خود ادامه می‌دهد. بخش عمده داروهای ضروری بیمارستان و زایشگاه عمومی یزد توسط جمعیت زرتشتیان مقیم بمبئی ارسال می‌شد.

آب‌انبار رستم‌گیو: توسط «ارباب رستم‌گیو» فرزند «بهمن»، در این محله ساخته شد. این آب‌انبار چهارهزار مترمربع گنجایش دارد و پیش از لوله‌کشی آب در شهر یزد، آب سه محله مسکونی را تأمین می‌کرده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. آب‌انبار رستم‌گیو (نگارندگان، ۱۴۰۳)

Fig. 13. Ouruk Water Reservoir, with separate outlets for Zoroastrians and Muslims (Authors, 2024).

کتابخانه هورشت: ارباب خدارحم هرمزان در اواخر دوره پهلوی، کتابخانه شخصی خود را وقف کتابخانه هورشت کرد و آن را بنیاد نهاد.

بناهای عام‌المنفعه مریاباد (جدول ۴)

جدول ۴. بناهای عام‌المنفعه مریاباد (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 4. Public buildings in Moryabad (Authors, 2025).

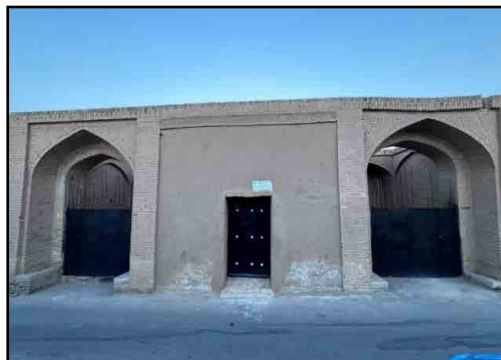
آب‌انبار اوروک	آب‌انبار اسفندیار	دبستان ماهیاری	دبستان رستمی
کتیبه: ۱۳۱۶ ه.ش.	کتیبه: ۱۳۰۰ ه.ش.	کتیبه: ۱۲۶۵ ه.ش.	کتیبه: ۱۳۱۶ ه.ش.

آب انبار: دو آب انبار در روستای مریاباد و در اواخر دوره قاجار توسط زرتشتیان ساخته شده است. یکی از آن‌ها آب انبار «اسفندیار کیخسرو» است که در کوچه آب انبار نو واقع شده است و دو دهانه دارد که یکی مخصوص مسلمانان و یکی مخصوص زرتشتیان بوده است. در سنگ مرمرین تاریخ آن چنین آمده است: «به‌دینان، کیخسرو و رستم و جهانگیر و خورشید... خورداد و دی‌ماه قدیم، سنه ۱۲۹۱ یزدگردی و ۱۵ رمضان سنه ۱۳۴۰ هجری» این بنا را ساخته‌اند. دیگری، آب انبار «اورک» (Owrok) که کوچک شده نام «هرمز دیار» یا «اورمزدیار» است و طبق سنگ بنای آن در سنه ۱۳۱۶ ه.ش. ساخته شده است. این آب انبار نیز دو دهانه دارد (تصاویر ۱۵ و ۱۴).

تصویر ۱۴. آب انبار اورک، با دو پایاب مجزا برای زرتشتیان و مسلمانان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 14. Esfandiar-Kikhshro Water Reservoir, with separate access points for Zoroastrians and Muslims (Authors, 2024).

تصویر ۱۵. آب انبار اسفندیار کیخسرو، با دو پایاب برای دسترسی جداگانه زرتشتیان و مسلمانان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 15: Rostami Boys' Primary School, Moryabad (Authors, 2024).

دبستان پسرانه ماهیاری مریاباد: دبستان پسرانه ماهیاری مریاباد، قدیمی‌ترین دبستان تأسیس شده در یزد است. «شهریار هرمزدیار مریم‌آبادی» در سال ۱۲۶۵ ه.ش. مبادرت به ساخت و تأسیس آن نمود و با سرمایه معینی به انجمن اکابر صاحبان پارسیان هند واگذار کرد و از سود آن سرمایه، مخارج و هزینه‌های لازمه دبستان و حقوق آموزگاران آن تأمین می‌شد (مالی، ۱۳۹۲: ۵۹).

دبستان پسرانه رستمی مریاباد: دبستان پسرانه رستمی، با «دهش بانو ته‌مین رستم» در سال ۱۳۰۸ یزدگردی (۱۳۱۶ ه.ش.) گشایش یافته است. این دبستان امروزه نیز فعال است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶: دبستان پسرانه رستمی مریاباد (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 16: Foundation stone of Moryabad Fire Temple, showing reconstruction during the Naseri period (Authors, 2024).

بناهای مذهبی مریاباد (جدول ۵)

جدول ۵: بناهای مذهبی مریاباد (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 5: Religious buildings in Moryabad (Authors, 2025).

پرستش‌خانه	ستی‌پیر (اسدان)	پیر کوشکی سوز	پیر بلسگر	پیر خضر	آتشکده بلاسگر	آتشکده مریاباد
اواخر قاجار	اواخر قاجار	۱۳۱۷ ه.ش.	اواخر قاجار	۱۲۰۹ ه.ش.	اواخر قاجار	۱۲۶۶ ه.ش.

آتشکده مریاباد: نام بانی و سال تأسیس آتشکده مریاباد مشخص نیست، اما اسپندیار کیخسرو مریابادی به سال ۱۲۵۶ یزدگردی [۱۲۶۶ ه.ش.] آن را تعمیر کرده است (شهمردان، ۱۳۴۶: ۲۴۶). اهالی مریاباد بر این باورند که این آتشکده بیش از ۶۰۰ سال پیش ساخته شده است و چندین بار خراب و بازسازی شده و سنگ تاریخ بازسازی از آن نفر سومی است (تصویر ۱۷).

آتشکده بلاسگرد: آتشکده بلاسگرد در شهر بلاسگرد قدیم بوده است. «بلاشگرد» همان موضعی است که امروز «بلسگر» در تلفظ مردم گفته می‌شود. مؤلف تاریخ جدید یزد در قرن نهم هجری قمری درباره بلاسگرد یا بلاشگر می‌نویسد: «.. بر آن طرف شهر، شاه بلاس، باغستان بساخت و آب جای کرد و قصری عالی رفیع گردانید و آتش‌خانه بساخت و آن را بلاسگرد نام کرد و اکنون مشهور است به «ابوالعسکر» و مردم بدان جانب اکنون می‌روند و سماع و طبخ

تصویر ۱۷. سنگ بنای آتشکده مریاباد که بازسازی آتشکده را در دوره ناصری نشان می‌دهد (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 17. Plan of Asdan Castle (Afshar & Group, 1975: 846).

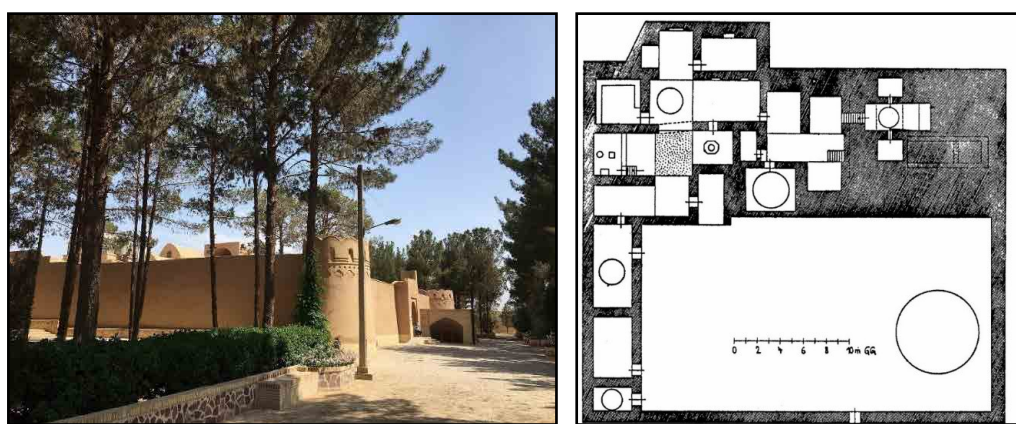
می‌کنند و مقام حیدریان است و سرزمینی خوش است» (کاتب، ۱۳۱۷: ۳۵). این محل بیرون از شهر یزد، به طرف مریاباد در روزگاران قدیم، به ویژه ساسانیان بسیار آباد بوده و باغستان خرم بسیار بزرگی به نام «بلاشکرد» در آن حدود واقع و آتشکده مهمی کنار باغ برپا بوده است. اینک اثری از آن‌ها نیست و خرابه‌های آن گویا به زیر ریگ رفته است. مگر در محل نزدیک برآمدگی‌ها که امروزه زمین کشاورزی است و زرتشتیان مرتب به زیارت آنجا می‌روند و شمع و چراغ می‌افروزند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۵۸). این بنا در محوطه‌ای خشتی با ساختاری دایره‌ای و گنبددار شکل گرفته و ترکیبی از فضاهای آئینی، خدماتی و نمادین (باغچه و درختان مقدس) است (Langer, 2008: 589). این مکان توسط انجمن زرتشتیان مریم‌آباد نگه‌داری می‌شود و آئین‌های مذهبی همچون گاهنبارها و اردیبهشتگان در آن برگزار می‌شود.

پیر خضر (خواجه خضر): یکی از پیرانگاه‌های زرتشتیان است و جنب آتشکده مریاباد واقع شده و منحصر به یک اتاق است. در این پیرانگاه یک قطعه سنگ نصب است با این عبارت: «... اساس این عمارت از سنه ۱۲۱۱ هجریه قدیم و بایر بود. الحال، بهدین اردشیر اسفندیار اردشیر مجدّد تعمیر نموده است به تاریخ مهر ماه باستانی سنه ۱۳۰۹ شمسی، عمل بمان خدابخش مریابادی» (افشار، ۱۳۵۴: ۷۲).

پیر بلسکر: این محل که آن را «بلاسکر» نیز تلفظ کنند، از پیرانگاه‌های زردشتیان و در نزدیکی مریاباد و در مسیر حسن‌آباد واقع است. پیر بلسکر بنایی هشت ضلعی با گنبدی شلجمی شکل و نمای کاهگلی است. زرتشتیان این زیارت را بسیار مقدس و محترم می‌دانند و در آن دائماً چراغ و شمع افروخته می‌دارند.

پیرکوشک یا کوشکی سوز: بنایی است با یک ایوان مرتفع و اتاق‌های جانبی که به حیاطی با پوشش گیاهی منتهی می‌شود. فضای آئینی در اتاقی کوچک و ساده قرار دارد که طاقچه‌ها و محراب آن با تصاویر زرتشت، گل‌های مصنوعی، آینه و اشیای نذری تزئین شده است (Langer, 2008: 595-600). در روایات زرتشتیان آمده که این پیرانگاه مدتی به مسجد تبدیل شده و دارای محراب بوده است. اما دوباره به اختیار زرتشتیان درآمده و بنای کنونی در آن ایجاد شده است. سنگی در دیوار آن نصب است که نشان می‌دهد این بنا در سال ۱۳۱۷ ه.ق. و در زمان مظفرالدین‌شاه قاجار ساخته یا مرمت شده است (افشار، ۱۳۵۴: ج ۲، ۸۴۴).

ستی پیر (قلعه اسدان): زرتشتیان آن را قلعه هستبندان می‌خوانند و در آتشکده یزدان به عنوان «قلعه قماربازان» ثبت شده است (تصویر ۱۸). زیارتگاهی معتبر و بسیار مورد احترام زرتشتیان است که در شمال مریاباد و در اول ریگ بر سرپشته‌ای قرار دارد. زرتشتیان به خصوص روزهای اشتاد ایزد در هر ماه به زیارت آن می‌روند. گفته می‌شود چهار نفر از دختران نیک‌منش با بینش زرتشتی در همان اطاق ناپدید شده‌اند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۵۹). این مجموعه با دیواری از آجر محصور شده و فضاهای داخلی آن شامل آب‌انبار گنبذدار با دو بادگیر، دو مجموعه سه ایوانی به هم پیوسته، تالارها، محراب‌های کاشی‌کاری شده و چاه مقدس است. مهم‌ترین بخش این بنا کریپتا یا سرداب زیرزمینی است که محل اصلی نیایش است و از طریق دالانی پله‌دار به آن می‌رسد (Langer, 2008: 612-624).

تصویر ۱۸: پلان قلعه اسدان، برگرفته از: افشار و گروپ (افشار، ۱۳۵۴: ۸۴۶).
Fig. 18: Plan of Asdan Castle, after: Afshar and Group (Afshar, 1975: 846).

پرسش‌خانه (خانه‌زاد و مرگ): پرسش‌خانه، همان ثبت احوال قدیم است. هنگامی که نوزاد متولد می‌شد، دفتری در آنجا موجود بود که نام او را ثبت و وقتی فوت می‌کرد نام او را خط زده و باطل می‌کردند. پرسش، دور از محل زندگی و دارای دو در ورودی و خروجی بوده است. ساختمان زاد و مرگ (پرسش) مریاباد در اواخر دوره قاجار ساخته شده و زمین آن اهدایی خانواده وفادار شهریار نجمی است (مالی، ۱۳۹۲: ۱۵۰).

بحث و تحلیل

برپایه شواهد تاریخی و داده‌های میدانی می‌توان چنین استدلال کرد حضور نهادهای حامی در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری بناها داشته‌اند. نهادهای رسمی مانند نهاد شاه با فرمان لغو جزیه و آزادی زرتشتیان، دولت انگلستان با نفوذ و فشار خود بر نهادهای داخلی ایران، پارسیان هند و انجمن‌های زرتشتی با حمایت‌های مالی و فشار بر نهادهای داخلی، از موقعیت و خواسته‌های زرتشتیان حمایت می‌کردند و به عنوان نهادهای حامی ظاهر و موجب بهبود نسبی اوضاع اجتماعی و اقتصادی زرتشتیان گردیدند. عملکرد این نهادها در دوران قاجار و پهلوی اول، تأثیر مستقیمی بر شکل‌گیری و توسعه بناهای مذهبی و عام‌المنفعه زرتشتیان یزد در دو حوزه شهری و روستایی در دوره قاجار و پهلوی اول داشته است. نهادهای رسمی، به‌ویژه پارسیان هند و انجمن‌های زرتشتی، نقش مؤثری در شکل‌گیری اولیه بناهای مذهبی و عام‌المنفعه زرتشتیان یزد ایفا کردند. براساس شواهد تاریخی و طبق سنگ بناهای موجود در این بناها، تمامی بناهای عام‌المنفعه و مذهبی در دو محله دستوران و مریاباد، از دوره ناصری به بعد ساخته شده یا مورد

بازسازی قرار گرفته‌اند. در محله دستوران، بناهای مذهبی نظیر دخمه گلستان، دخمه مانکجی و آتشکده جدید (۱۳۰۳ ه.ش.) در دوره ناصری و پهلوی اول ساخته شدند؛ همچنین بناهایی چون: آتشکده قدیم (۱۲۶۰ ه.ش.)، درب مهر نوش (ناصری)، درب مهر کهن (مظفرالدین شاه)، گهنبارخانه (۱۲۳۳ ه.ش.) و پیرمانستر (۱۲۹۶ ه.ش.)، در این دوره مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته‌اند. داده‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که شکل‌گیری بناهای عام‌المنفعه در محله دستوران از دوره ناصری آغاز شده است. هیچ‌یک از این بناها پیش از این دوره سابقه‌ای ندارند. مجموعه پرورشگاه و مدارس مارکار (۱۳۰۴ ه.ش.)، دبستان خسروی (۱۲۷۵ ه.ش.)، دبستان کیخسروی (۱۲۶۸ ه.ش.)، دبیرستان ایراندخت (۱۲۹۸ ه.ش.)، دبستان دینیاری (۱۲۸۵ ه.ش.)، دبیرستان ایزدپیمان (۱۲۸۳ ه.ش.)، بیمارستان بهمن (۱۳۱۳ ه.ش.)، بیمارستان گودرز (۱۲۶۸ ه.ش.)، آب‌انبار رستم‌گیو (۱۲۷۵ ه.ش.) و کتابخانه هورشت (پهلوی)، همگی مربوط به دوره ناصری و بعد از آن هستند. در حوزه روستایی نیز روند مشابهی مشاهده می‌شود. آتشکده مریاباد (۱۲۶۶ ه.ش.)، آتشکده و پیر بلاسگر، پیر خضر (۱۳۰۹ ه.ش.)، پیر کوشکی سوز (۱۳۱۷ ه.ش.)، ستی پیر (اسدان) و پرسش‌خانه، همگی در اواخر دوره قاجار یا پهلوی احداث یا بازسازی شده‌اند. ساخت بناهای عام‌المنفعه‌ای مانند آب‌انبار اوروک (۱۳۱۶ ه.ش.)، آب‌انبار اسفندیارکیخسرو (۱۳۰۰ ه.ش.)، دبستان ماهیاری (۱۲۶۵ ه.ش.) و دبستان رستمی (۱۳۱۶ ه.ش.) نیز به همین دوران بازمی‌گردند.

نتیجه‌گیری

در پاسخ به پرسش پژوهش، و با اتکاء به منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی بناها، نتایج نشان می‌دهد که شکل‌گیری و توسعه بناهای مذهبی و عام‌المنفعه در دو محیط شهری و روستایی، بازتابی از بهبود شرایط اجتماعی و اقتصادی زرتشتیان در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی است. در مریاباد، بیشتر تمرکز بر ساخت یا بازسازی بناهای مذهبی مانند آتشکده‌ها و پیرانگاه‌ها بوده است؛ درحالی‌که بناهای عام‌المنفعه به آب‌انبارها و دو دبستان ابتدایی محدود می‌شد. در مقابل، محله دستوران به عنوان یک بافت شهری از تنوع و گستردگی بسیار بیشتری در بناهای عام‌المنفعه برخوردار بود؛ از مدارس و دبیرستان‌ها گرفته تا بیمارستان، کتابخانه و آب‌انبار. حضور نهادهای حامی و تأکید بر بازسازی بناهای مذهبی و ساخت بناهای عام‌المنفعه، به‌ویژه مدارس در حوزه‌های شهری و روستایی، نه تنها بیانگر کاهش و تعدیل محدودیت‌های پیشین زرتشتیان، به‌ویژه در زمینه بازسازی اماکن مذهبی و ساخت مدارس بود، بلکه بازتابی از تلاش این جامعه برای ارتقای جایگاه اجتماعی و نیز تثبیت و تقویت هویت دینی و انسجام درون‌گروهی خود به عنوان اقلیتی مذهبی در جامعه اسلامی به شمار می‌آید.

سپاسگزاری

نویسندگان از جناب آقای پروفسور دکتر شروین فریدنژاد بابت ارائه نکات علمی و بازخوردهای ارزشمند در نگارش این مقاله صمیمانه سپاسگزاری می‌کند. بدیهی است مسئولیت محتوای مقاله و هرگونه خطا بر عهده نویسندگان است.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رساله نویسنده اول به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم بوده است؛ بر همین اساس گردآوری مطالب توسط نویسنده اول و نگارش آن تحت نظارت نویسندگان دوم و سوم بوده است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. نامه کیخسرو شاهرخ به ریاست کل اوقاف. سند شماره ۱۲۶ (امینی، ۱۳۸۰: ۲۲۰).
۲. نامه کیخسرو شاهرخ به ریاست کل اوقاف. سند شماره ۱۲۶ (امینی، ۱۳۸۰: ۲۲۰).
۳. گزارشی خبر از «تعرض به زرتشتی‌های بم که مشغول کسب و داد و ستد بوده‌اند»، می‌دهد (امینی، ۱۳۸۰: ۴۸۰).
۴. نامه کیخسرو شاهرخ به وزیر داخله ۱۳۰۳. سند ۳۳۸: «در پیش چشم پارسیان، در غیبت قشون و رئیس قشون، مشغول پیاده کردن [زدی و غارت] زرتشتیان شده‌اند. سوء اثر دارد» (امینی، ۱۳۸۰: ۴۶۹).
۵. در جریان تغییر مذهب اجباری دختر نابالغ زرتشتی بین پارسیان هند، وزارت امور خارجه نیز به وزارت کشور می‌نویسد: اگر چنین واقعه‌ای اتفاق افتاده باشد، برای حیثیت و آبروی ایران و ایرانیان نزد پارسیان هند خوش آیند نخواهد بود»
۶. مکتوب مارلینگ به عالیجناب ادوارد گری، از تهران ۲۶ فوریه ۱۹۰۸ م.
۷. وقف‌نامه جامع‌الخیرات، یکی از بزرگ‌ترین موقوفه‌های تاریخی ایران در سال‌های پایانی قرن هشتم هجری قمری است که توسط سید ابوالمکارم رکن‌الدین محمد قاضی حسینی (۷۳۲-۶۵۸) تألیف شده است.
۸. این مجموعه بازدید عموم ندارد و مختص زرتشتیان است.
۹. آتشکده فعلی در خیابان کاشانی واقع شده و بازدید عموم دارد.
۱۰. سند شماره ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۵، (به سرپرستی انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی)، مؤسسات خیریه پشوتن جی مارکار- یزد، ۱۳۱۵.
۱۱. سند شماره ۴۷۷، از نماینده زرتشتیان مقیم بمبئی به وزیر داخلی وزارت بهداری و مجلس شورای ملی.

کتابنامه

- افشار، ایرج، (۱۳۵۴). یادگارهای یزد (معرفی ابنیه و آثار باستانی یزد). جلد اول، دوم و سوم. سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- امینی، تورج، (۱۳۸۰). اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران (۱۳۳۸-۱۳۵۸). انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد.
- اوشیدری، جهانگیر (۲۵۳۵ شاهنشاهی). تاریخ پهلوی و زرتشتیان. انتشارات ماهنامه هوخ.
- بار، کای؛ آسموس؛ و بویس، مری، (۱۳۸۹). دیانت زرتشت. ترجمه فریدون وهمن، تهران: نشر ثالث.
- براون، ادوارد گرانویل، (۱۳۸۱). یک سال در میان ایرانیان. مانی صالحی علامه، تهران: نشر ماه ریز.
- بویس، مری، (۱۳۹۷). کانون دین زرتشت در ایران. ترجمه حسین ابراهیمیان، مشهد: توس.
- بویس، مری، (۱۳۸۱). زرتشتیان (باورها و آداب دین). ترجمه: عسکر بهرامی، ویراست دوم، تهران: ققنوس.
- پولاک، یاکوب ادوارد، (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان. کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- تشکری بافقی، علی‌اکبر، (۱۳۷۸). مشروطیت در یزد؛ از ورود اندیشه نوین تا کودتای سیدضیاءالدین طباطبائی. تهران: مرکز یزدشناسی.
- تشکری بافقی، علی‌اکبر، (۱۳۹۳). روابط پارسیان هند با زرتشتیان یزد در عهد ناصری. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۴: ۳۷-۶۶.
- جکسن، آبراهام ویلیام، (۱۳۶۳). سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال). انتشارات خوارزمی.
- جمال‌زاده، محمدعلی، (۱۳۳۵). گنج شایگان: اوضاع اقتصادی ایران. برلین: کاوه.
- جعفری، جعفر بن محمد بن حسن، (۱۳۴۳). تاریخ یزد (قرن نهم هجری). به‌کوشش: ایرج افشار. چاپ ایرج افشار.

- حسینی یزدی، سیدرکن‌الدین، (۱۳۴۱). جامع‌الخیرات (قرون هفتم و هشتم هجری)، به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- حیدری، ملیکا؛ و مهرآفرین، رضا، (۱۳۹۴). یشت و خشت: آئین‌های زرتشتیان یزد. تهران: انتشارات فروهر.
- خاضع، اردشیر، (۱۳۹۹). خاطرات اردشیر خاضع. انتشارات خاضع، بمبئی.
- رضی، هاشم، (۱۳۹۴). تاریخ زرتشتیان ایران (مانکجی لیمجی هاتریا، اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان در دوران قاجار). تهران: انتشارات بهجت.
- رضازاده ملک، رحیم، (۱۳۷۷). انقلاب مشروطه ایران به روایت اسناد وزارت امور خارجه انگلیس (کتاب‌های آبی). تهران: انتشارات مازیار و معین.
- سایکس، سرپرسی، (۱۳۳۶). سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا دو هزار مایل در ایران. ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: انتشارات کتابخانه ابن‌سینا، چاپ دوم.
- سروشیان، جمشید سروش، (۱۳۷۰). تاریخ زرتشتیان کرمان (دراپن چند سده). جلد نخست، انتشارات علمی و فرهنگی.
- سعیدی، گلناز، (۱۴۰۰). جایگاه اقلیت‌های زرتشتی در دوره مشروطه قاجار و پهلوی اول. تهران: نشر اندیشه عصر.
- شهردان، رشید، (۱۳۳۶ یزدگردی). پرستشگاه زرتشتیان. هشتمین نشریه سازمان جوانان زرتشتی بمبئی.
- شهردان، رشید، (۱۳۶۳). تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان. جلد یک و دو، تهران: چاپ راستی.
- کاتب، احمدبن حسین بن علی، (۱۳۴۵). تاریخ جدید یزد (۸۲۶ هجری). به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- کریمی، فاطمه، (۱۳۹۵). «بررسی نقش مذهب در فرمیابی عناصر شهری و معماری شهر یزد در دوره قاجار (مطالعه موردی محله مسلمان نشین و زرتشتی نشین)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- کریمیان، حسن؛ کریمی، فاطمه، (۱۳۹۸). فضاهای مذهبی در کالبد شهر زرتشتی مطالعه موردی: یزد. فصلنامه شهرهای ایرانی-اسلامی. (۱۰ (۳۷): ۱۷-۲۷.
- کرزن، جرج. ن.، (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران (جلد اول و دوم). ترجمه: غلامعلی وحید مازندرانی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مؤلف ناشناس، (۱۳۶۲). حدودالعالم من المشرق إلى المغرب. تحقیق و تصحیح: م. ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- مالی، سروش، (۱۳۹۲). گذری در تاریخچه و فرهنگ زرتشتیان مریم‌آباد یزد، یزد: انتشارات نیکوروش.
- مستوفی بافقی، محمد مفیدبن نجم‌الدین محمود، (۱۳۴۰). جامع مفیدی. به‌کوشش: ایرج افشار. چاپ ایرج افشار. چاپخانه رنگین.
- محمودبن عثمان، (۱۳۳۳). فردوس‌المرشدیه فی أسرار الصمدیه. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی، چاپ دوم.
- ملک، ناپیر، (۱۳۹۳). سفرنامه یزد. ترجمه محمد علی طرفداری، یزد، مهرپادین.
- میراحمدی، مریم، (۱۳۹۵). تاریخ تحولات ایران‌شناسی. جلد ۲، تهران: انتشارات طهوری.
- نورث، داگلاس سی، (۱۳۷۷). نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی. مترجم: محمدرضا معینی، تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی اجتماعی و انتشارات، چاپ اول.

- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۵۶). البلدان. مترجم: م. آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References

- Afshar, I., (1975). *Yadgarha-ye Yazd: Introduction to the Monuments and Historical Buildings of Yazd* (Vols. 1–3). National Heritage Society Publications, Tehran. (in Persian).
- Amini, T., (2001). *Documents of Contemporary Zoroastrians of Iran (1959–1979)*. National Archives Organization of Iran, Research Institute for Documents, Tehran. (in Persian).
- Anonymous Author., (1983). *Hudud al-Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib*. Edited by M. S. S. Tudeh. Tehran: Tahouri Library. (in Persian).
- Bar, K., Asmus, B. & Boyce, M., (2010). *Zoroastrian Religion*. Translated by F. Vahman. Tehran: Nashr-e Saleh. (in Persian).
- Boyce, M., (1971). The Zoroastrian Houses of Yazd. In: C. E. Bosworth (Ed.), *Iran and Islam: In Memory of V. Minorsky* (pp. 125–147). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Boyce, M., (2002). *Zoroastrians: Beliefs and Rituals*. Translated by Asgar Bahrami, 2nd edition. Tehran: Ghoghnoos. (in Persian).
- Boyce, M., (2018). *The Zoroastrian Center in Iran*. Translated by H. Ebrahimiān. Mashhad: Tous. (in Persian).
- Brown, E. G., (2002). *A Year Among the Persians*. Translated by M. Salehi. Tehran: Nashr-e Mah Rīz. (in Persian).
- Curzon, G. N., (1994). *Iran and the Iranian Question* (Vols. 1–2). Translated by G. V. Mazanda-rani. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. (in Persian).
- Farridnejad, Sh., (2021). The Royal Farmān and the Abolition of Zoroastrian Poll Tax in Qajar Iran. *Himalayan and Central Asian Studies*, 25(1–3): 105–131.
- Fischer, M. M. J., (1973). “Zoroastrian Iran between Myth and Praxis”. PhD Thesis, Department of Anthropology, University of Chicago.
- Heydari, M. & Mehrafarin, R., (2015). *Yasht o Khesht: Zoroastrian Rituals in Yazd*. Tehran: Forouhar Publications. (in Persian).
- Jackson, A. W., (1984). *Jackson's Travelogue (Iran in Past and Present)*. Tehran: Khwarazmi Publications. (in Persian).
- Jafari, J. B. M. H., (1964). *History of Yazd (9th Century AH)*. Edited by I. Afshar. Tehran: I. Af-shar. (in Persian).
- Jamalzadeh, M. A., (1956). *Ganj Shayegan: Economic Conditions in Iran*. Berlin: Kaweh.
- Karimi, F. & Taghavi, A., (2023). Zoroastrians in the Economy of Yazd during the Qajar and Pahlavi I Dynasties. *Iran*. <https://doi.org/10.1080/05786967.2023.2210113>

- Karimi, F., (2016). "The Role of Religion in Shaping Urban and Architectural Elements of Yazd during the Qajar Era: Case Study of Muslim and Zoroastrian Neighborhoods". M.A. Thesis, Faculty of Humanities, University of Tehran, Tehran. (in Persian).
- Karimian, H., Karimi, F. & Karimian, S., (2020). Impact of Religious Commandments on Resi-dential Architecture of Zoroastrians: Case Study Dashturān District in Yazd City, Iran. *Journal of the British Institute of Persian Studies*, Published online: 04 Jul 2020. <https://doi.org/10.1080/05786967.2020.1783187>
- Karimian, H., Karimi, F. & Karimian, S., (2020). Religious Spaces in the Urban Fabric of Zoroas-trian Cities: Case Study Yazd. *Iranian-Islamic Cities Quarterly*, 10(37): 17–27. (in Persian).
- Kateb, A. B. H., (1966). *New History of Yazd (826 AH)*. Edited by I. Afshar. Tehran: Farhang-e Iran Zamin. (in Persian).
- Khaz'eh, A., (2020). *Memories of Ardeshir Khaz'eh*. Mumbai: Khaz'eh Publications. (in Persian).
- Langer, R., (2008). *Pīrān und Zeyāratgāh: Shrines and Pilgrimage Sites of Zoroastrians in Modern Iran*. Leuven–Paris–Walpole, MA: Peeters.
- Mahmoud, O., (1954). *Ferdos-al-Morshadiya fi-Asrar-al-Samadiya*. Edited by I. Afshar. Tehran: National Heritage Society, 2nd edition. (in Persian).
- Malcom, N., (2014). *Travelogue of Yazd*. Translated by M. A. Tarafdari. Yazd: Mehrpadin.
- Mali, S. (2013). *A Historical and Cultural Overview of Zoroastrians of Maryamabad, Yazd*. Yazd: Nikurosh Publications. (in Persian).
- Mirahmadi, M., (2016). *History of Iranology*. Vol. 2. Tehran: Tahouri Publications. (in Persian).
- Mostofi Bafqi, M. M., (1961). *Jame'-e Mofidi*. Edited by I. Afshar, Tehran: I, Afshar Press.
- North, C. D., (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge University Press, New York. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- North, C. D., (1998). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Translated by M. R. Moeini. Tehran: Plan and Budget Organization, Center for Socioeconomic Documents & Publications. (in Persian).
- Oshidri, J., (1976). *Pahlavi History and the Zoroastrians*. Hökht Magazine Publications. (in Persian).
- Polak, J. E., (1989). *Polak's Travelogue: Iran and Iranians*. Translated by K. Jahandari. Tehran: Khwarazmi Publications. (in Persian).
- Razi, H., (2015). *History of Zoroastrians in Iran: Political, Economic, Social, and Cultural Con-ditions of Zoroastrians during the Qajar Era*. Tehran: Behjat Publications. (in Persian).

- Rezazadeh Malek, R., (1998). *Iranian Constitutional Revolution according to British Foreign Ministry Archives (Blue Books)*. Tehran: Mazyar & Moein Publications, (in Persian).
- Saeedi, G., (2021). *The Position of Zoroastrian Minorities during the Qajar Constitutional and Pahlavi Era*. Tehran: Andisheh-Asr. (in Persian).
- Sarvashian, J. S., (1991). *History of Zoroastrians of Kerman (in Recent Centuries)*. Vol. 1. Teh-ran: Elmi va Farhangi Publications. (in Persian).
- Seyyed Rokan-eddin Hosseini Yazdi, (1962). *Jame' al-Khairat (7th and 8th centuries AH)*. Edit-ed by M. T. Danesh-Pajouh & I. Afshar. Tehran: Farhang-e Iran Zamin. (in Persian).
- Shahmardan, R., (1957). *Zoroastrian Temples*. 8th Bulletin of Zoroastrian Youth Organization, Mumbai. (in Persian).
- Shahmardan, R., (1984). *History of Zoroastrians after the Sassanids* (Vols. 1–2). Tehran: Rašti Press. (in Persian).
- Sykes, P., (1957). *The Travels of General Sir Percy Sykes or Two Thousand Miles in Iran*. Trans-lated by H. Sa'adat Nouri. Tehran: Ibn Sina Library, 2nd edition. (in Persian).
- Tashkiri Bafqi, A. A., (1999). *Constitutionalism in Yazd: From the Introduction of Modern Ide-as to the Coup of Seyyed Zia-od-Din Tabatabai*. Yazd Studies Center, Tehran. (in Persian).
- Tashkiri Bafqi, A. A., (2014). Relations between Parsis of India and Zoroastrians of Yazd dur-ing the Nasserian Era. *Journal of Historical Researches in Iran and Islam*, 14: 37–66. (in Persian).
- Waghmar, B. K., (1965). Zoroastrians in the Early Islamic Period. English translation of R. N. Frye, "Zoroastrier in der frühislamischer Zeit". *Der Islam*, 40, 198–199.
- Ya'qubi, A. B. I., (1977). *Al-Buldan*. Translated by: M. Ayati. Tehran: Translation and Book Pub-lishing Agency. (in Persian).